

„Földre sodorja a lombot a szél...”

Idő, individualitás és halál Marcus Aurelius *Elmélkedéseiben*

„Nem, ne reméld, hogy az ég törvénye, ha esdesz, elévül.”¹
(Vergilius: *Aeneis*)

A császár

Az alcímben szereplő három fogalom kapcsolatán töprengve fogtam hozzá Marcus Aurelius *Elmélkedéseinek* elemzéséhez,² majd menet közben arra jutottam, hogy jobban megérthetjük a művet, ha egy-két szempontból összevetjük Homérosz és Vergilius eposzaival.

Kezdjük annak leszögezésével, hogy a filozófus-császár korában (a Krisztus utáni II. században) a római civilizáció, de legalábbis annak egy igen számottevő szegmense már jó ideje – legkevesebb százötven-kétszáz éve – individuumnak látta az embert. (Hosszas érvelés helyett talán elegendő, ha arra utalok, hogy Catullus vagy Ovidius költeményeinek szubjektívizmusa és egocentrizmusa semmivel sem marad el a modern költők bármelyikétől.)

Felületesen szemügyre véve a késői sztoikusokat (Marcus Aureliust vagy a nála mintegy hetven évvel korábban született Epiktétoszt) azonban ennek éppen az ellenkezőjét látjuk; mind a két szerző műveiben bőségesen találunk különféle antiindividualista proklamációkat. Ám ha egy kicsit jobban utánagondolunk, mégis beláthatjuk, hogy a késő sztoicista gondolatépítmény leglényege individualista.

A sztoikus bölcsnek az a legfőbb célja, hogy felvértezze magát az élet sorscsapásaival szemben, s hogy lehetőleg semmiféle fájdalmat vagy egyéb negatív érzelmet ne érez-

zen akkor, amikor azok elérik őt. Ez az önnevelő tréning³ azonban csakis egyénre szabott lehet, hiszen a másik ember, miközben a lelki sérthetlenségem felépítésén dolgozom, vagy éppen az aktuális sorscsapást hátrítom el magamtól, éppen úgy csupán „környezet”, sztoikus terminussal: „nem tőlünk függő dolog”, mint bármi más, ami felett nem lehet hatalmam, amit meg kell tanulnom ignorálni, vagy ha ez lehetetlen, akkor adottságként elfogadni. „Bizonyos értelemben az ember áll hozzánk a legközelebb, akivel jót kell tennünk, és akit el kell viselnünk. De amennyiben egyes embertársaim akadályoznak saját feladatomban, az ember csak egy lesz a szememben különböző dolgok közül, akár a Nap, a szél vagy az erdők vadja” – állapítja meg a filozófus-császár.⁴

Ennek fényében olvasva azokat a passzusokat, amelyekben Marcus az ember közösségi lény voltát és az embertársainkkal szembeni kötelezettségeinket hangsúlyozza, azt kell mondanunk, hogy a császár számára a közösségiesség egyáltalán nem olyan sui generis tulajdonság, amely lényegünkől fakad, hanem inkább csak olyan másodrendű készlet, amely arra sarkallja az önmagukban is autochton individuumokat, hogy társuljanak egymással.⁵ Sőt, olykor még arra is gyanakodhatunk, hogy a közösség végső soron csak az a terep, ahol a sztoikus individuum gyakorolhatja és kiművelheti az erényeit. (Íme, néhány ezt alátámasztó passzus. „Egymással ellenségeskedni természetellenes, márpedig ellenségeskedésszámba megy, ha bosszankodunk és elfordulunk egymástól.”⁶ „Mert min is bosszankodsz? Az emberi hitványságon? Emlékezz

¹ VERGILIUS: *Aeneis*, VI., 376. Ford. LAKATOS István. A továbbiakban: *Aeneis*.

² Marcus AURELIUS: *Elmélkedések*. Ford. STEIGER Kornél, HUSZTI József fordításának tekintetbevételével, Bp., Atlantisz, 2016. A továbbiakban: *Elmélkedések*.

³ Pierre Hadot, Marcus Aurelius és a korszak egyik legnagyobb hatású elemzője lelkigyakorlatoknak (exercices spirituels), Christopher Gill szorongástól megtisztító terápiának, Steiger Kornél pedig spirituális öngyógyítási kísérletnek nevezi ezt a tevékenységet. Lásd HADOT, Pierre: *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és az ókori filozófia*. Ford. CSEKE Ákos, Bp., Kairosz, 2010; Uő: *The Inner Citadel*. Trans. CHASE, Michael, Cambridge (Mass.), London (Eng.), Harvard University Press, 1998, 2. fejezet; GILL, Christopher: *Marcus and Previous Stoic Literature = A Companion to Marcus Aurelius*. Ed. ACKEREN, Marcel von, Oxford, Wiley–Blackwell, 2012, 386. STEIGER Kornél: *Utószó = Elmélkedések*, 278. Azért is fontos szem előtt tartani a mű e sajátos-

ságát, mert igen fontos olvasási szabály következik belőle: szüntelenül figyelniük kell föltoluló káros nézetek és az orvoslásuk érdekében elősorolt ellenteóriák megkülönböztetésére. Vö. HADOT: *i. m.* (1998), 164. skk. Uő: *A fizika mint lelkigyakorlat. Pessimizmus és optimizmus Marcus Aurelius Elmélkedéseiben = HADOT: i. m.* (2010), 127. skk.

⁴ *Elmélkedések*, V., 20. 1.

⁵ Vö. Alasdair MacIntyre fejtegetéseivel a korai görög civilizáció „közösségiesség” fogalmáról. A közösségen kívülre kerülve az egyén egészen egyszerűen elveszíti ember voltát – hangsúlyozza a szerző, és idézi Szophoklész drámájából a szerencsétlen Philoktétész szavait, akit társai magára hagytak egy szigeten: „...kidobták, barát, Társ, város nélkül, egyedül, élő hullaként...” MACINTYRE, Alasdair: *Az erény nyomában. Erkölcseleleti tanulmány*. Ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Bp., Osiris, 1999, 187. sk.; SZOPHOKLÉSZ: *Philoktétész*, 1018–1019. Ford. JÁNOSY István = Uő: *Drámái*. Bp., Magyar Helikon, 1970

⁶ *Elmélkedések*, II., 1. 4.

vissza arra a tételre, hogy a racionális lények egymásért vannak, hogy a tűrész az igazságosság része...”⁷ „Azt teszem, ami a kötelességem. A többi nem izgat, mert azok vagy élettelen dolgok, vagy nem racionális lények, vagy tévelyegnek, és nem ismerik az utat.”⁸)

*

Áttérve a második alapfogalmunkra,⁹ azonnal kijelenthetjük, hogy Marcus Aurelius könyvének egyik alapkérdése a halálhoz való helyénvaló viszonyulás. Már pusztán az ezzel foglalkozó feljegyzések nagy száma is kétségbevonhatatlanná teszi ezt,¹⁰ ám Hadot ennél jóval többet is valószínűsít. A császár minden bizonnyal élete utolsó évében, már a halálra készülve írta *Elmélkedéseit*, amelyek a legfontosabb témája maga a halál – hangsúlyozza.¹¹

Ebből azonban még nem következik, hogy a mű individuumbelfogása és a halál problémájának középpontba állítása valamilyen logikai kapcsolatban áll egymással. (Epiktétosz *Beszélgéteiseiben*¹² – amely meghatározó hatással volt Marcus Aurelius gondolkodására,¹³ és a legtöbb szempontból konvergál az általunk vizsgált művel – például jóval kevesebb szó esik a halálról mint problémáról.) De érvelhetünk e kapcsolat megléte mellett, ha alaposabban szemügyre vesszük, mit is ért pontosabban Marcus „halál” alatt, s hogy milyen gyógyírt kínál rá.

Az ember testből, pára-lélekből (pneuma) és észből-értelemből (hégemonikon) áll.¹⁴ (Íme, ezek velős meg-

határozása a szerzőtől: „...a testnek érzetei, a léleknek késztetései, az értelemnek nézetei vannak.”¹⁵) A halál a test és a pneuma számára a mindenségben való feloldódást jelenti,¹⁶ az értelem számára pedig visszatérést a „mindenség termékenyítő értelmébe”.¹⁷ (Marcus több ízben szóba hozza az epikureista halálalfogást is, de mindig csak feltételes módban, és azt hangsúlyozandó, hogy a haláltól akkor sem kellene félnünk, ha az epikureistáknak lenne igaza.¹⁸)

Az így felfogott halál az individuumbelfogásból tekintve egyenlő a teljes és végleges megsemmisüléssel.¹⁹ Egy ízben Marcus kissé értetlenkedve föl is teszi a kérdést: „Hogyan lehetséges, hogy az istenek, akik mindent szépen, emberszerető módon rendeztek el, egyedül arra nem gondoltak, hogy az a néhány, minden tekintetben kifogástalan ember [...] ha egyszer meghalt, soha nem tér vissza, hanem mindörökké ellobban?”²⁰

S ugyanez szemlélet köszön vissza az *Iliász* egyik nevezetes passzusának kommentárjában is: „»Földre sodorja a lombot a szél, ...így van az emberi nemzet is. [...] ...sarjadnak, ha eljön a szép tavasz«, aztán »a szél földre sodorja őket és az erdő újat fakaszt helyettük«” – idézi Marcus az eposzt.²¹

Ha Homérosz olvasója olyan falevelnek tekintené magát, amely nem különbözik a többi levéltől, ebben a jelenlegben (is) lenyűgözve szemlélhetné az örökké megújuló ciklusokat, és vigaszt lelhetne abban, hogy egy archetipikus esemény ismétlődik általa.²² A császár azonban úgy

⁷ Uo., IV., 3. 4.

⁸ Uo., VI., 22. Az elmondottak, számos további érveléssel is megtoldhatók lennének. Ezek közül a legkézenfekvőbb az, hogy – amint arra többen is felhívják a figyelmet – már önmagában a filozófus-császár által választott műfaj is erős individualitástudatot feltételez. Az *Elmélkedések* műfajának kérdéséhez (amely nem is olyan egyszerű, mint ahogyan első pillantásra gondolnánk). Lásd MÁNNLEIN-ROBERT, Irmgard: *The Meditations as a (Philosophical) Autobiography = Companion... i. m.* (2012); SELLARS, John: *The Meditations and the Ancient Art of Living* = Uo.; HADOT: *i. m.* (1998), 3. fejezet. A műfaj és az individualitástudat kapcsolatához az említettek mellett lásd FOUCAULT, Michel: *Megírni önmagunkat*. Ford. KICSÁK Lóránt = Uő: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk, 2000, 331–344. Marcus énről alkotott elgondolásairól és az individualitás kibontakozásának lehetőségéről az általa fölvezetett fogalmi keretben lásd LONG, Anthony A.: *The Self in the Meditations = Companion... i. m.* (2012)

⁹ A halállal kapcsolatos ókori elképzelésekről alapos összefoglalást ad SIMON Róbert: *A vég és ami utána van* = Uő: *Etűdök a halálról. Túlvilági utazás a mazdaizmusban és az iszlámban*. Bp., Corvina, 2013.

¹⁰ Az *Elmélkedések* 488 feljegyzéséből legkevesebb hatvan, tehát közvetlenül minden nyolcadik szóba hozza ezt a problémát, és számos olyan feljegyzés is van, amely közvetve beszél a halállal kapcsolatos kérdésekről.

¹¹ HADOT: *i. m.* (1998), 263. sk., 275. Arról azonban nem tudott meggyőzni Hadot, hogy az *Elmélkedések*nek valóban átgondolt kompozíciója van. Uo., 263–275.

¹² EPIKTÉTOSZ: *Beszélgétesek* = Uő: *Összes művei*. Szerk., ford. STEIGER Kornél, Bp., Gondolat, 2016, 7–280.

¹³ Vö. HADOT, Pierre: *Az Elmélkedések egy lehetséges kulcsa: a három filozófiai toposz Epiktétosz szerint = A lélek iskolája. i. m.* (2010); Uő: *i. m.* (1998), 59. skk.; GILL: *i. m.* (2012), 390. skk.; LONG: *i. m.* (2012), 465.

¹⁴ *Elmélkedések*, II., 2.; XII., 3. 1. Vö. STEIGER: *i. m.* (2016), 270. Long és Hadot részletesebb elemzései megmutatják, hogy e velős megállapítás jócskán tovább árnyalható, ám ezek a pontosítások nem befolyásolják az alább következő okfejtést. Vö. LONG: *i. m.* (2012), 467. skk.; HADOT: *i. m.* (2012), 122. skk.

¹⁵ *Elmélkedések*, III., 16. 1.

¹⁶ Uo., II., 2.; II., 17. 3.; X., 7.

¹⁷ Uo., IV., 21. 1.; vö. IV., 14.

¹⁸ Uo., például V., 33.; VI., 10.; VII., 32.; VIII., 58.; X., 6.; XI., 18.; XII., 14.

¹⁹ Olyan kategorikusan, mint Seneca – „A halál ugyanaz, mint a nemlét [non esse]” –, ezt nem mondja ki Marcus, de a példákblól erre következtethetünk. Vö. SENECA: *Erkölcsei levelek. LIV. 4*. Ford. SÁROSI Gyula = Uő: *Próza művei I*. Bp., Szenczár, 2002. Seneca Marcusra gyakorolt hatásáról lásd GILL: *i. m.* (2012), 384., 386.

²⁰ *Elmélkedések*, XII., 5. 1.

²¹ Uo., X., 34. 2–4.

²² Vö. ELIADE, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem*. Ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa, 1993, 148. skk., 217.

véli, hogy az emberek legkitűnőbbjei megismételhetetlenek (talán önmagára is ekként tekint), és ezért többé már nem tud érzelemmentesen gyönyörködni az örökkévalóban, hanem menthetetlenül elfogja a melankólia érzése, és képtelen elhessegetni magától a keserűséget: „Az arasznyi lét közös sorsa mindennek [...] Nemsokára te is lehunyod a szemed, és azt, aki téged kikísért, már más siratja el” – zárja le a kommentárját.²³

A mű egyik legfontosabb célja azonban éppen az, hogy megtanítsa bennünket: ne az individuum szemszögéből tekintünk a halálra, hanem a kozmosz részeiként fölfogva magunkat;²⁴ szem előtt tartva, hogy amúgy is szakadatlan változásban vagyunk; s megértve, hogy önnön halálunk is csupán olyan állapotváltozás, amely ugyan szükségszerű, de sem rosszabb állapotba nem juttat bennünket a mostaninál, sem nem fájdalmas vagy akárcsak kellemetlen. „Minden részem változás útján a kozmosz valamely más részévé alakul, ez ismét a kozmosz egy másik részévé változik és így tovább a végtelenségig.”²⁵ „A halál olyan, mint a születés: a természet titokzatos műve, ugyanazon elemek egyesülése és ugyanazokká való felbomlásuk.”²⁶ „A mindenség természete az egésznek a szubsztanciájából, mint a viaszból most lovat formált, majd ezt megolvastva anyagát egy fa, aztán egy ember, aztán meg valami más lény megformálására használta. Ezek mindegyike rövid életű volt. A láda számára egyáltalán nem szörnyű dolog, ha szétszedik, ahogy az sem, ha összeállítják.”²⁷ „Ami elpusztul, nem kerül kívül a kozmoszon. Ha itt marad, akkor itt is megy keresztül egy változáson, a kozmosz elemeivé bomlik szét. Aztán ezek is változáson mennek keresztül, és nem zúgolódnak emiatt.”²⁸

Ezekhez hasonló vagy ezekhez kapcsolódó idézeteket bőségesen találunk még a szövegben, s végigolvasva őket eléggé nyilvánvaló: Marcus Aurelius célja éppen az, hogy megértesse – az olvasójával és saját magával –, hogy a halál individuumként való felfogása csupán egy evilági életünket megnyomorító téveszme. Ezzel szemben a megfelelő intellektuális szemlélet segítségével megvalósított felolvadás a kozmoszban együtt jár a halálfélelemtől való teljes megszabadulással.

*

S végezetül lássuk a mű idővel kapcsolatos megjegyzéseit. Legtöbbször arról olvashatunk, hogy az időbeli események és személyek periodikusan ismétlődnek. („A kozmosz ciklusai fel-le, korról-korra ugyanazok.”²⁹ „Állandóan arra gondolj, hogy mindaz, ami most történik, hogyan történt meg már azelőtt is, és arra gondolj, hogy ez a jövőben is így lesz.”³⁰)

Néhányszor azonban arról is szó esik, hogy a múlt és a jövő voltaképpen nem is léteznek, a jelen pedig csupán egy elillanó pillanat. („Elmélkedj [...] az idő múltba és jövőbe nyúló feneketlen szakadékán...”³¹ „És emlékezz még arra is, hogy mindenki csupán a jelenben él, ez pedig röpke pillanat. Az élet többi része vagy elmúlt már, vagy bizonytalan.”³²)

Továbbá találunk a műben két olyan megjegyzést, amelyek irreverzibilisnek tekintik az időt. Az egyiket már idéztem az imént; ebben a nagy emberek végleges elmúlása fölött kesereg a szerző. (De aztán rögtön magára is pirít: ha az istenek ezt így akarták, akkor így is van jól – mondja.³³) A másik viszont (bár ugyanúgy indul a gondolatmenet, mint az imént: hol vannak a régiek? – kérdezi Marcus) végül egy egészen általános megfogalmazáshoz érkezik el: „...ami egyszer megváltozott, az a végtelen időben már nem fog létezni többé.”³⁴

Úgy tűnik tehát, hogy az *Elmélkedések*ben három idő-felfogás is jelen van. A ciklikus, amelyet a kereszténység térhódítása előtti hosszú korszak domináns elgondolásának szokás tartani; a számunkra olyannyira magától értendő lineáris; valamint egy harmadik koncepció, amelyre az eszmetörténet talán nem fordított elegendő figyelmet.

Az utóbbi jelentőségére Henri-Charles Puech mutat rá a késő hellenisztikus kori gnosztikusok időfelfogását elemezve, de egyszersmind hangsúlyozva azt is, hogy különféle történelmi korszakokban, egészen a jelenkorig ismételtelen felbukkan.³⁵ Az elgondolás különböző változatai olykor az idő mozdulatlanságát, olykor a „nem létező-voltát”, olykor a szüntelen megsemmisülését, olykor az értelmetlenségét, olykor a diszkontinuitását állítják a középpontba.

Amint ez a fenti idézetekből látható volt, Marcus a diszkontinuitást (a jelen semmiből sem következik, és semmit sem előlegez vagy preformál), a nem létezést (a múlt és a jelent illetően), a szüntelenül folyó megsemmisülést és

²³ *Elmélkedések*, X., 34. 5–6.

²⁴ Sőt, Hadot szerint nemcsak a halálra, hanem általában mindenre: „Az *Elmélkedések* központi kérdése az, hogy miként lehetséges az ember számára az egyéni nézőpont elhagyása és az egyetemes természet eszméjéhez való felemelkedés” – írja. HADOT: *i. m.* (2010), 197.

²⁵ *Elmélkedések*, V., 13. 2.

²⁶ Uo., IV., 5.

²⁷ Uo., VII., 23.

²⁸ Uo., VIII., 18.

²⁹ Uo., IX., 28. 1.

³⁰ Uo., 10., 27. 1.; vö. V., 13.; VI., 28. 1.; IX., 28.; X., 27.; XI., 1.

³¹ Uo., XII., 7.

³² Uo., III., 10.; vö. II., 14. 2.; II., 17.; XII. 7.

³³ Uo., XII., 5.

³⁴ Uo., X., 31.

³⁵ PUECH, Henri-Charles: *Gnosis and Time = Man and Time*. Ed. CAMPBELL, trans. MANHEIM, Ralph, London, Routledge & Keagan Paul, 1957

az értelemnélküliséget egyaránt hangsúlyozza. (Az utóbbihoz, íme, még egy idézet: „Képzeld magad elé például Vespasianus korát, és mindenben a mai állapotokat fogod látni: az emberek házasodnak, gyermeket nevelnek, betegeskednek, haldokolnak, harcolnak, ünnepelnek, kereskednek, földet művelnek, hízelegnek, gőgösek, gyanakszanak, acsarkodnak, mások haláláért imádkoznak, zúgolódnak a jelen miatt, szerelmeseik lesznek, takarékoskodnak, konzuli rang, uralom után sóvárognak. És az életük – csak volt. Azután térj át Traianus korára: mindenben megint ugyanazt látod.”³⁶)

A mű egyes megjegyzései lehetővé teszik a három időfelfogás egyetlen elméletbe való integrálását, de találunk olyan megfogalmazásokat is, amelyek kizárják ennek lehetőségét. A ciklikus koncepciónak ugyanis lehetséges egy erős és egy gyenge változata, s az előbbi alighanem inkompatibilis a másik két időfelfogással, az utóbbi azonban összefér azokkal.³⁷

Az erős variáns szerint minden, ami most történik, pontosan ugyanígy megismétlődött már végtelenszer, s pontosan ugyanígy ismétlődik majd a jövőben is, újra és újra. Erről olvashatunk Senecánál, ezt a nézetet tulajdonítja Nemesziosz általában a sztoikusoknak, és Nietzsche is ezt a változatot idézte meg újra néhány száz évvel később.³⁸

Van néhány olyan hely az *Elmélkedésekben*, amelyek a verzió felé látszanak mutatni, a leghatározottabban talán az alábbi passzus: „...minden öröktől fogva azonos formában újra meg újra ismétlődik...”³⁹ Amennyiben ezt úgy értjük, hogy „minden pontosan ugyanúgy ismétlődik”, akkor a lineáris koncepciót hirdető mondatok semmi módon nem hozhatók összhangba vele, és a diszkontinuus-megsemmisülő idő elgondolása is csak igen erőltetetten. (Mert, amint erről majd rövidesen szót ejtünk, a ciklikus időszemlélet csak korlátozott módon tud különbséget tenni a múlt, jelen és jövő között, a diszkontinuus elképzelés viszont előfeltételezi a szigorú különbségtételt.)

A gyenge változat szerint az örök visszatérés csupán azt jelenti, hogy létezik az emberi karaktereknek, élethelyzeteknek, emberi kapcsolatoknak egy olyan, véges számú

halmaza, amely az időben előrehaladva újra és újra felbukkan, és nincsen semmi egyéb, csakis ezek az ismétlődő konstellációk (s persze mutatis mutandis ugyanez érvényes a természetre is); ahogyan ezt mondani szokták: nincs új a nap alatt.⁴⁰

Ezt a variánst minden további nélkül össze lehet egyeztetni a lineáris időfelfogással, mondván: a karakterek, szituációk stb. ismétlődnek, a konkrét tartalmak azonban – természetesen – mindig mások. A történelemben újra és újra felbukkannak a hatalmi harcok különböző változatai, az árulások különféle típusai stb., de egy kicsit mindig más-képpen viszik színre ezeket. S ehhez hasonlóan: a hús-vér személyek nem születnek újra, de az általuk megtestesített karakterek igen. (Olykor határozottan úgy tűnik, mintha Marcus sem állítana többet ennél: „Állandóan arra gondolj, hogy mindaz, ami most történik, hogyan történt meg már azelőtt is, és arra gondolj, hogy ez a jövőben is így lesz. Saját tapasztalatod és a régebbi történelem tanulmányozása alapján idézz a szemed elé egész drámákat, a mindig egymáshoz hasonló jeleneteket: Hadrianus egész udvartartását, Antonius egész udvartartását, és Philipposz, Nagy Sándor, Kroiszosz egész udvartartását. A színjáték ugyanaz, csak a szereplők mások.”⁴¹) Alighanem ma – az időt máskülönben egyenes vonalúnak tekintve – is sokan gondolkodnak így. (Bizonyára a tisztelt olvasó is látott már olyan történész szakértőt, aki valamely aktuálpolitikai eseményt kommentálva unottan legyintett, ezáltal adva a tudtunkra: a múlt hozzá hasonló szakembereinek már semmi újat sem tud mutatni az élet.)

S a diszkontinuus-megsemmisülő idő Marcus által képviselt koncepciója sem áll ellentétben a ciklikusság gyenge változatával, hiszen – amint éppen az imént láthattuk – most már tudunk különbséget tenni múlt, jelen és jövő között, annak pedig nincsen semmi akadálya sem, hogy egyszerre hirdessük a jelen póre ismétlődés voltát, valamint a múlt és a jövő semmiségét. A fönt már idézett helyen a császár össze is kapcsolja ezt a két nézetet: „Két dolgot kell tehát mindig észben tartani: az egyik az, hogy minden azonos formában újra meg újra ismétlődik [erről esett szó korábban – S. I.], és nincs különbség aközött,

³⁶ *Elmélkedések*, IV, 32. 1–2.

³⁷ Anthony Long és David Sedley a kapcsolódó sztoikus töredékeket kommentálva kettőnél több variánst is megkülönböztet. Vö. LONG, Anthony – SEDLEY, David: *A hellenisztikus filozófusok*. Szerk. BENE László, ford. BÁRÁNY István et al., Bp., Akadémiai, 2014, 400.

³⁸ Lásd SENECA: *Erkölcsei levelek*. XXXVI., 10. sk., i. m. (2002); LONG–SEDLEY: i. m. (2014), 52. C.; NIETZSCHE, Friedrich: *Így szólott Zarathustra*. Ford. KURDI Imre, Bp., Osiris, 2000, 189. skk., 260. skk.; Uő: *Vidám tudomány*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Holnap, 1997, 341.; Uő: *A hatalom akarása*. Ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Cartaphilus, 2002, 435. skk.; vö. ELIADE: i. m. (1993), 192. sk.; PUECH: i. m. (1958), 41.

³⁹ *Elmélkedések*, II., 14. Lásd még IX., 28.; X., 27. Ezek még a föntinél is bizonytalanabb értelműek, de interpretálhatók az örök visszatérés erős változataiként is.

⁴⁰ Origenész tudósít bennünket erről a változatról, és ezt a felfogást találjuk az Arisztotelész elgondolásaiból összeállított *Problemata* című kötetben is: azt állítani, hogy ugyanazok az emberi életek ismétlődnek, képtelenség – állítja a tanítvány –, a formák (eidei, species) örök visszatérésének tana viszont a mester szerint is elfogadható. LONG–SEDLEY: i. m. (2014), 52. G.2.; ARISZTOTELÉSZ: *Problemata*, XVII., 3. = ARISTOTLE: *Problems. Books 1–19*. Ed., trans. MAYHEW, Robert, Cambridge (Mass.), London (Eng.), Harvard University Press, 2011

⁴¹ *Elmélkedések*, X., 27.

hogyan valaki száz vagy kétszáz évig, vagy akár végtelenül szemléli ugyanazokat a dolgokat. A másik az, hogy a leg-hosszabban élő és a leggyorsabban elpusztuló lény is ugyanannyit veszít, hiszen csak a jelen pillanattól fosztható meg, mert egyedül ez az övé, és ami nincs a birtokában, azt el sem veszítheti.”⁴²

Ám még akkor is érdemes, sőt szükséges rákérdeznünk: miért van egyszerre jelen ez a három, különböző időképzet, ha a ciklikus felfogás gyenge verzióját tulajdonítjuk a műnek, és ebbe integráljuk be a másik két koncepciót? S azonnal látni fogjuk: ez a rákérdezés igen termékeny lehet.

Induljunk ki abból – ez nem különösebben merész hipotézis –, hogy Marcus Aurelius a kortársaihoz és az általunk ismert többi sztoikus filozófushoz hasonlóan ciklikusként fogta fel az időt, a másik két elgondolás pedig inkább csak beszivárgott valahogyan a gondolkodásába és a művébe; majd próbáljunk utánajárni, hogy miért és hogyan történhetett ez.

A lineáris felfogásra utaló passzusok eredetét nem is kell keresnünk, mert erről maga a két, korábban már idézett megállapítás tájékoztat bennünket. Azért mutatkozik az idő még a ciklikus felfogás evidenciájába szocializálódott császárnak is – legalább olykor – irreverzibilisnek, s mint ilyen, az ismétlődéseken alapuló körben forgással összeegyeztethetetlennek, mert a pótolhatatlan és helyettesíthetetlen, „minden tekintetben kifogástalan emberek”⁴³ éppen úgy örökre elenyésznek, mint akárki más. Másképpen fogalmazva: azért, mert léteznek individuumok, s mert létezik a halál mint végleges megsemmisülés.

A diszkontinuus idő *Elmélkedések*-beli eredetéről már nem tudunk ilyen egyszerűen számot adni,⁴⁴ ám ha megmaradunk az iménti kiinduló föltevésünknel, akkor abból elindulva fölvezethetünk egy logikusnak tetsző okfejtést. (Amely nem kíván több lenni, mint hipotézis.)

A ciklikus elgondolás az időt olyan egységként ragadja meg, amelyben múlt, jelen és jövő között csupán relatíve (az egyes személyek nézőszögéből) tehető különbség. A ciklikus időben létezőkről ugyanis éppen úgy értelmetlen azt mondani, hogy az egyik előbbre van, a másik meg hátrébb, mint a kör vonalán kijelölt pontokról.⁴⁵ Továbbá, az egykorvolt nevezetes eseményei nem tekinthetők múlt-

bélinek – abban az értelemben semmiképpen sem, ahogyan ma értjük a „múltat” –, hiszen ezek újra és újra felbukkannak a jelenben. (Valahogyan úgy, ahogyan Thomas Mann ezt megvilágítja nekünk: „...a titok lényege időtlen jelen most és mindenkor. Ez minden szertartás és ünnep értelme. Minden karácsonykor újból földre születik a világmegváltó bölcsőgyermek, akinek rendeltetése, hogy szenvedjen, meghaljon és föltámadjon. És amikor József [...] a »nyomavesztett fiú«, az ifjú-isten Uziri-Adonáj erőszakos halálát és föltámadását bőséges fuvolasírás és örömrivalgás közepette teljes jelenvalóságában átélte, olyankor az időnek éppen arról a titokzatos megszűnéséről volt szó, amely minket foglalkoztatott...”⁴⁶)

Ebben a dimenziók nélküli, egyetlen tömbből álló időben megismételhetetlen események per definitionem nem lehetségesek, ergo ha mégis föl-bukkannak ilyenek, akkor azonnal elkezdődik az időkoncepció bomlása vagy összeomlása. (Izgalmas, ám jelenlegi témánktól túlságosan messzire vivő kérdés, hogy miképpen jelenhet meg egy világban olyasmi – szándékosan kiélezem a problémát –, ami abban definíció szerint lehetetlen, s hogy miként tudnak, legalább átmenetileg együtt létezni egymást kizáró evidenciák.⁴⁷ De akármi legyen is a válasz ezekre a kérdésekre, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy a paradoxon létezik, s következésképpen lehetséges.)

Létezik Marcus Aurelius világában is, hiszen – amint arra már rámutattam – ebben is olyasmi jelenik meg, aminek a föl-bukkanása kizárt volt: az individualitás és visszavonhatatlan halál képzetei.

Ezek aztán szét is szakítják a ciklikus idő körpályáját, aminek következtében múlt, jelen és jövő egymásra következtetésének szubjektív tapasztalata kozmológiai szintre emelkedik, és objektív igazsággá lesz; az idő képe pedig immár vonalként jelenik meg előttünk. S mivel a világ régi rendjét, kiszámíthatóságát és értelmét korábban az események végtelen ismétlődése biztosította, ezért mindközben fokozatosan megsemmisülnek ezek is.⁴⁸

Kapunk tehát egy új formát (a kör helyett vonalat), ám ez az új forma (még) nem rendelkezik semmiféle tartalommal. Konkrétabban fogalmazva: az időt ugyan elkezdjük az individuum és a végleges halál fogalmai által irreverzibilis mozgásként érzékelni, ám ennek a mozgásnak

⁴² Uo., II., 14.; vö. IV., 32.; VI., 37.; VII., 49.

⁴³ Uo., XII., 5. 1.

⁴⁴ Az elgondolás megtalálható a korábbi sztoikusok munkáiban is, ám a kérdést pusztán fizikai problémaként tekintő és egymásnak több ponton ellentmondó töredékektől nem kapunk segítséget Marcus jobb megértéséhez. Lásd LONG–SEDLEY: *i. m.* (2014), 51. A töredékek és különösen az 51. B. értelmezéshez lásd még HADOT: *i. m.* (1998), 135. skk.

⁴⁵ Arisztotelész ismeretlen tanítványa is ezzel a konklúzióval zárja le a probléma boncolgatását. Lásd. ARISZTOTELÉSZ: *Problemata*, XVII., 3.

⁴⁶ MANN, Thomas: *József és testvérei I–II*. Ford. SÁRKÖZI György, Bp., Európa, 1959, I., 28.

⁴⁷ Ha egyszer nekiállnék ezzel birkózni, akkor először Foucault, Koyré, Kuhn és Feyerabend könyveit tanulmányoznám. Az utóbbiaktól *A módszer ellen történeti fejezeteit*, illetve a *The Copernican Revolution*.

⁴⁸ Vö. ELLADE: *i. m.* (1993), 141. skk., 190. skk.; PUECH: *i. m.* (1958), 45. sk.

nincsen sem iránya, sem célja, s ezért teljességgel esetlegesnek és kiszámíthatatlannak mutatkozik.

Ami korábban rendezettnek és értelemmel telinek látszott, az most összefüggés nélkülivé és értelmetlenné lesz, és ebben az egyre áttekinthetlenebb eseményfolyamban a jelen mind a múlttal, mind a jövővel való kapcsolatát elveszíti. A múlt káoszából többé már nem levezethető a most, s ezért az emlékezetnek (Husserl műszavával: a retenciónak) nincs miért megőriznie az egykorvoltat, így annak tárgyai szertefoszlanak. Az egymástól elszigetelt, értelmetlen események, jelenségek konglomerátumává lett jelen pedig már nem vetít előre (nem protencionál) semmiféle jövőt, hanem egyszerűen csak elpárolog, átadva helyét egy hasonlóképpen értelmetlen és már születése pillanatában megsemmisülőben lévő újabb jelennek, s így tovább a végtelenségig.⁴⁹

Az elmondottak után a múlt és a jövő nem létezésének tézise már nem csupán arra a merőben spekulatív érvre támaszkodva állítható, hogy az egyik még nincs, a másik pedig már nincs,⁵⁰ hanem arra a mindenkoriban jelenben átélhető tapasztalatra is, hogy a jelennek sem múltja, sem jövője nincsen; hogy hiába tekintünk akár hátra, akár előre, mindenholnan a semmi néz vissza ránk.

Mindezek után pedig úgy tűnik, hogy a linearitás *Elmélkedések*-beli jelenléte, még hangsúlyosabb, mint amennyire az első pillantásra látszott, hiszen az idő töredezettségét és semmisségét hangoztató megjegyzések mögött is ennek a képzele húzódik meg. Múlt, jelen és jövő határozott elválasztása (az *Elmélkedések* minden alkalommal megteszi, amikor a diszkontinuus időt explikálja⁵¹) már önmagában is feltételezi az idő lineáris vízióját,⁵² ám ennél mélyebb kapcsolat is feltárult előttünk. Az idő körének először vonallá kellett szakadnia, és csak ezt követően törhetett darabokra.

Lezárásul két megjegyzéssel kívánom még kiegészíteni az eddigieket. Hadot a föntiekkel valamelyest konvergáló okfejtéssel vázolja föl az általam diszkontinuusnak nevezett idő genealógiáját. A sztoikus bölcs tevékenysége (a képzetek, vágyak, törekvések reflexió segítségével való uralása és alakítása) csakis a jelenben folyhat, és következésképpen az emberi szabadság sem terjedhet túl a jelenen –

írja. A múlt és a jövő „nem tőlünk függő dolgok”, és éppen ezért élesen elválnak a jelentől mint a szabadság domíniumától; az utóbbihoz képest nem is léteznek.⁵³

Ellene vethető ennek a szellemes magyarázatnak, hogy azért mert valami nem „tőlünk függő”, még nem kell nem létezőnek tekinteni, éppen ellenkezőleg: annak, ami nem tőlünk függ, először a létezését kell tudomásul venni, s csak aztán lehet kialakítani a megfelelő viszonyt hozzá. Ha úgy teszünk, mintha nem léteznének ezek a dolgok, nem sztoikus bölcsként járunk el, hanem egyszerűen csak becsapjuk magunkat.⁵⁴ „...őrizzük meg daimónunkat, oly makulátlannak és sértetlennek, aki úr az élvezetek és fájdalomak fölött, aki semmi sem tesz taláalomra vagy hazug módon színlelve...” – figyelmeztet bennünket Marcus,⁵⁵ Epiktétosz pedig a jóslatokról elmélkedve kifejezetten a jövőre is alkalmazza ezt az elvet: „Úgy kell odalépünk a jóshoz, hogy sem törekvés, sem hártás ne legyen bennünk. Ahogy a vándor tudakolja a szembejövőtől, hogy melyik úton jut el a céljához [...] Ahogy a szemünket használjuk: nem úgy, hogy megkérjük szépen, inkább ezt vagy azt mutassa nekünk, hanem hogy azoknak a dolgoknak a képzetét fogadjuk be, amelyeket mutat.”⁵⁶

És a második megjegyzés. A fönti gondolatmenettel nem szándékoztam és – úgy vélem – nem is vontam kétségbe Puech igen inspiratív tézisét a harmadik primordiális időfelfogásról, csupán kiegészítettem azt. Mert nem visszavezettem a diszkontinuitást a linearitásra, hanem csak azt állítottam, hogy Marcus Aureliusnál a ciklikusságtól az egyenes vonalú ságon keresztül vezet az út a múlt és a jövő létezésének kétségbevonásáig. Talán a francia vallástörténész sem tiltakozna ez ellen a kiegészítés ellen, hiszen egy helyütt „széttört vonalként” (broken line) jellemzi az általa identifikált elgondolást.⁵⁷

*

Az elmondottak nyomán többé-kevésbé ugyanoda jutotunk, ahová majd ezernyolcszáz évvel később érkeznék el a XX. század kiábrándult gondolkodói – a legemblematikusabb alakjuk talán Samuel Beckett. Ők azok, akik sem Istenben, sem a történelemben, sem a reményben

⁴⁹ Husserl kifejezései – a retenció és a protenció –, valamint a segítségével megfogalmazott elmélete nagyon pontosan és plasztikusan számot adnak arról, hogyan kapcsolódik össze értelmes egészé a három idődimenzió. Lásd HUSSERL, Edmund: *Előadások az időről*. Ford. SAJÓ Sándor, ULMANN Tamás, Bp., Atlantisz, 2002, 12., 24. §.

⁵⁰ Vö. LONG–SEDLAY: *i. m.* (2014), 51. B. 4.; 51. D. 5. Később majd Augustinus is ezt az érvet viszi ad absurdum, mielőtt a saját elgondolását megformálná. Lásd Szent Ágoston: *Vallomások*. Ford. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1987, XI, 11–24.

⁵¹ *Elmélkedések*, II, 14. 2.; II, 17.; III, 10.; XII, 7.

⁵² Helmuth Plessner is nyomatékosan hangsúlyozza ezt. PLESSNER, Helmuth: *On the Relation of Time to Death = Man and Time. i. m.* (1957), 236.

⁵³ Lásd HADOT: *i. m.* (1998), 131. skk.

⁵⁴ Az elmondottakhoz igen hasonló gondolatmenetet maga Hadot is előad, amikor az amor fati filozófusaként mutatja be a császárt. Uo., 137–143.

⁵⁵ *Elmélkedések*, II, 17. 4.; vö. III, 16.; V, 8. 12–13.

⁵⁶ EPIKTÉTOSZ: *Beszélgetések*, II, 7.; vö. *Kézikönyvecske*, 32., *i. m.* (2016)

⁵⁷ PUECH: *i. m.* (1958), 40.

nem hisznek már. A különbség csupán az, hogy Marcus Aurelius még nem látott semmiféle üdvtörténeti vagy evi-
lági teleológiát a lineáris időben, ezért volt az számára
üres, értelem nélküli forma, Beckett és társai pedig már
nem látnak semmiféle tartalmat adó értelmet.

A vak dalnok

Kijelenthetjük-e az eddigiek után: Marcus Aurelius elju-
tott az idő egyenes vonalúságának koncepciójához? És
általában: az individuum fogalma és a vele szorosán kor-
reláló halál-felfogás önmagukban képesek-e létrehozni
a lineáris idő-felfogást? Tegyük egy kis kitérőt, mielőtt
elhamarkodottan válaszolnánk.

Az *Iliász* Marcus által idézett szavait egy Glaukosz
nevű harcos mondja Diomédésznek válaszolva,⁵⁸ aki – alig-
hanem – azt kívánja tudni, hogy nem isten-e a vele szem-
ben álló ellenfél. (Egy kicsit korábban Pallasz Athéné óva
intette a hőst attól, hogy az istenekre támadjon.⁵⁹) A vá-
lasz első fele (amit Marcus idéz) eléggé világosnak látszik,
valahogyan így foglalható össze: nem mindegy, hogy ki
vagyok? Hiszen úgyis olyan az ember, mint a hulló falevél.
Ám rögtön ezután egy meglehetősen hosszú családtörté-
net következik, amelyet nem nagyon lehet másképpen
érteni, mint úgy, hogy mégiscsak fontos az egyén és konk-
rétan a Glaukosz nevű személy kiléte. Ennek tükrében
pedig a falevél-hasonlat is mást jelent, mint ha önmagában
olvasnánk: nem azt, hogy az ember olyan, mint a hulló fa-
levél (azaz: nem individuum), hanem éppen ellenkezőleg:
azért olyan keserű, hogy az embert falevélként sodorja
földre a szél, mert minden ember individuum.

S ezzel az olvasattal tökéletesen egybevágóan azt lát-
juk, hogy az *Iliász*ban szinte mindenkinek van neve. Ta-
lálomra felüthetjük bármelyik szakaszt, ahol valamelyik
hős tombol: még ott is akkurátusan tudósít bennünket
a szerző a megöltek neveiről, holott legtöbbször semmit
sem tudunk meg róluk azon kívül, hogy hol dőfte őket át
az öldöklő herosz dárdája vagy kardja, s hogy melyik test-
részük miként roncsolódott ennek nyomán.

Bizonyára összeszámolta már valaki, hogy hány név
szerepel az eposzban – rengeteg, és egészen biztosan jóval
több, mint a modern háborús regényekben. (Victor Hugó-
nak, Lev Tolsztojnak vagy Vaszilij Grosszmannak esze ágá-
ban sincs sorolgatni a csataterén maradt névtelen hősök
nevét.) E tényt pedig csak úgy tudom értékelni – legyen
ez bármennyire ahistorikus –, hogy Homérosznak igenis
fontos volt valami olyasmi, amit mi individualitásnak ne-
vezünk;⁶⁰ legalább annyira fontos, mint Hugónak vagy
Tolsztojnak.

S alátámasztja ezt a halál értékelése is. „A halál Homé-
rosznál a vegyítetlen rossz” – állapítja meg MacIntyre.⁶¹
S valóban. A műben részletesebb személyiségrajzzal meg-
jelenő hősök közül ketten halnak meg: Hektór és Patrok-
losz. Tragédiájuk bekövetkezte után mindkét esetben lát-
hatjuk szeretteiket örvöngeni a fájdalomtól.⁶² (Akhilleusz
a porban fetrengve üvölt, és a társai attól tartanak, hogy
most, rögtön megöli magát.⁶³) Továbbá olvashatjuk Akhil-
leusz szavait arról, hogy ő bizony soha – még a Hádészban
sem – fogja elfeledni barátját.⁶⁴ Ezek azonban önmaguk-
ban még nem bizonyítják MacIntyre megállapítását, hi-
szen akár a túlvilágban szilárdan hívó mai embert is földre
terítheti a gyász, s ma is minden búcsúbeszédnek köte-
lező toposza a „sohasem felejtjük”.

Ezeknél sokkal beszédesebb az, amiről az *Iliász* hallgat:
még csak homályos utalást sem találunk arra, hogy a halál
bármiféle értelemmel is bírna, vagy arra, hogy valahon-
nan olyan vigasz volna meríthető, amely legalább csök-
kenti a pusztulás végtelen tragikumát. És ugyanezt talál-
juk az *Odüsszeia* XI. énekében, a *Neküiában* is: a Hádészba
vetett lelkek értelmetlenül sodródnak ide-oda,⁶⁵ örömtel-
lenek,⁶⁶ és (az ekkor már itt bolyongó Akhilleusz ítélete
szerint) rosszabb nekik, mint a napszámban más földjét
túró nyomorultnak.⁶⁷

A halál és az individualitás ilyen ábrázolásai után talán
nem is meglepő, hogy mindkét eposzban találunk egy-egy
lineárisan előrehaladó történetet. Az *Iliász*ban Akhilleusz
haragját, az *Odüsszeiában* pedig Odüsszeusz bolyongá-
sát és hazatértét. (A második eposzt szinte teljesen ki is
tölti ez a történetet.)

⁵⁸ HOMÉROSZ: *Iliász*, VI., 124–131. Ford. DEVECSERI Gábor. A to-
vábbiakban: *Iliász*.

⁵⁹ Uo., V., 124–132.

⁶⁰ A Homérosz-szakirodalom több, elismert darabja sem tartja képte-
lenségnek ezt a megállapítást. Vö. FINLEY, Moses I.: *Odüsszeusz
világa*. Ford. FRIDLJ Judit, Európa, Bp., 1985, 104.; HAUBOLD,
Johannes: *Homer's People*. Cambridge, Cambridge University Press,
2000, 2. fejezet; SZLEZÁK, Thomas A.: *Homérosz. A nyugati iro-
dalom születése*. Bp., Atlantisz, 2016, 97. skk. Sőt, talán maga Ariszto-
telész is valami efféle állít. „...ő [Homérosz] azonban kevés bevezetés
után rögtön fellépett egy férfit vagy nőt, vagy valami más szereplőt
(éthosz), de egyiket sem jellem nélkül (aéthész), hanem jellemmel
(éthosz) bíró mivoltában.” ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*, 60a. Ford.
RITOÓK Zsigmond.

⁶¹ MACINTYRE: *i. m.* (1999), 175.

⁶² *Iliász*, XVIII., 23. skk.; XIX., 4–5.; XIX., 282.; XXII., 405. skk.

⁶³ Uo., XVIII., 23. skk.

⁶⁴ Uo., XII., 387–401.

⁶⁵ HOMÉROSZ: *Odüsszeia*, XI., 218–222. Ford. DEVECSERI Gábor

⁶⁶ Uo., XI., 94.

⁶⁷ Uo., XI., 488–492. Menelaoszra viszont egészen más halál vár. Ő –
ellentétben Akhilleusszal, Agamemnónnal vagy Aiásszal – Élűszion
mezejére kerül majd, ahol igen kellemes halál utáni életben lesz része.
Ám az ő sorsa csupán olyan kivétel, amit a Zeusshoz fűződő rokoni
kapcsolatának (Helené révén a főisten veje) köszönhet. Uo., IV,
561–569.

Az utóbbi elbeszélése persze csöppet sem lineáris; sőt időszerkezetének bonyolultsága vetekszik a XX. és XXI. századi regényekével, de végtére ott is kikerekedik a történet: a hős elindul Trójából, átél különféle kalandokat, a phaiákok hazaviszik, leszámol a kérőkkel. És kiegészíti ezt még egy mellékszál: Télemakhosz fölkerelkedik, hogy hírt szerezzen Odüsszeuszról, majd visszatér Ithakába, ahol összetalálkozik apjával, és innentől a két szál együtt fut tovább.

Az elmondottak nyomán annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy az eposzokban is vannak lineárisan előrehaladó időfragmentumok. Sőt, az *Odüsszeia* időszerkezetének bonyolultsága talán annak bizonyítékaként is fölfogható, hogy Homérosz magabiztosan mozgott a lineáris idő képzetkörében: képes volt az idősíkok bonyolult összeszövésére anélkül, hogy ő maga eltévedt volna közöttük. Akhilleusz haragjának *Iliász*-beli elbeszélése pedig ennél még fontosabbat is bizonyít: azt, hogy a mű alkotója, alkotói képesek voltak a kisebb történetet egy olyan nagyobb esemény sor – a trójai monda kör⁶⁸ – részeként látni, amely sok évtizednyi vagy talán évszázadnyi hosszú, és ezzel elkezdtek a történelem megkonstruálását.

Ezen a ponton azonban megáll a folyamat, mert a trójai monda kör már nem illeszkedik bele egy még nagyobb egészbe, és ezért nem is több, mint egy újabb (igaz, az előzőnél jóval nagyobb) fragmentum. S így végül mégsem jutunk el oda, ahová a processzus tartani látszott: a modern világtörténelmi idő koncepciójához.

Számunkra egy időfragmentum fontos és elválaszthatatlan része a múlt, jelen és jövő alkotta diakroniának (a történelmi időnek) és a vele szinkronban létező (megszámlálhatatlan) fragmentumsokaságnak (az egy időben létezők teljességét átfogó világidőnek). A trójai monda kör elbeszéléseinek viszont sem szinkron, sem diakron külső kapcsolódásai nincsenek. Nem vezethető le a múltból, és nincsenek jövőbeli következményei sem. Nincs hatással más, rajta kívüli történésekre, és azok sincsenek hatással rá. A történet egyszerre csak, minden előzmény nélkül elindul. (Ériszt nem hívják meg Péleusz és Thétisz esküvőjére, ezért megsértődik, és bosszút áll az aranyalmával.⁶⁹) Majd úgy ér véget, hogy nem hogy maga után

semmiféle következményt vagy önmagán túlmutató értelmet. (Tróját elfoglalják, és hazamennek a hősök.)

Odüsszeusz bolyongásának történetére pedig még fokozottabban érvényesek az elmondottak, mert ez az elbeszélés nem kapcsolódik be semmilyen nagyobb egészbe. (Persze ez is része a monda körnek, de ahhoz csak igen lazán illeszkedik: hogy Odüsszeusz Trójából indult haza, s hogy egyike a Priamosz városát ostromló hősöknek, szinte mellékes. Indulhatna máshonnan is, és lehetne egészen más is az előélete.)⁷⁰

A Költő

Ha továbbhaladva ezen a nyomon felütjük Vergilius *Aeneis*-ét, amely egyszerre a homéroszi eposzok folytatása (mint egy nyolcszáz évvel később) és a homéroszi elbeszélések motívumait újra felhasználó pastiche, talán egy kicsit még tovább juthatunk.

A római eposz esemény sora éppen úgy predeterminált, mint az *Iliász* és az *Odüsszeia* történései.⁷¹ Jupiter már az első énekben leemeli a fátylat a sors titkáról.⁷² Ám nem csupán a később elbeszélendőket jelzi előre (úgy, mint a homéroszi eposzok analóg szakaszai), hanem ennél jóval továbbhalad: említést tesz Romulusról, akiről azt is megtudjuk, hogy Aeneas után háromszáz évvel élt,⁷³ sőt Julius Caesarról is. Vagyis eljut egészen Vergilius koráig. Ráadásul Jupiter közlését még két másik előrejelzés is megismétli, megerősíti, és egy-két ponton kiegészíti. Anchisesé, aki az alvilágban adja tudtul fiának, Aeneasnak a sors rendelését, valamint Vulcanusé, aki rákóvacsolja a főhős pajzsára a jövőendő képeit.⁷⁴

Az isteni eleve elrendelés eposzokban való jelenléte azért bír olyan nagy jelentőséggel gondolatmenetünk számára, mert ez a garanciája annak, hogy egy-egy esemény sor kauzális és/vagy teleológiai kapcsolatok által értelmes egészé – ahogyan korábban neveztük –, lineáris időfragmentummá formálódjon.⁷⁵

A homéroszi eposzokban – láthattuk – ezek a fragmentumok végül nem állnak össze egyetlen egészé, világtörténelemmé. Az *Aeneis*-ben azonban igen. S hogy ez megtörténhessen, ahhoz egyszerre volt szükség múlt, jelen,

⁶⁸ Vö. KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*. Ford. KERÉNYI Grácia, Bp., Gondolat, 1977, második könyv, harmadik rész, VII–XII. fejezet

⁶⁹ Uo., 388. skk.

⁷⁰ Moses Finley egészen másról (nevezetesen a Schliemann-kérdésről) értekezve fejti ki ugyanezt: „...Homérosz nem adja meg a trójai háború összefüggéseit. Homérosz háborúja, az eposzok és a tradíció háborúja időtlen esemény, mely egy időtlen világban lebeg, és ez a világ – abban az értelemben, ahogy a kifejezést az imént használtam – összefüggéseken kívüli világ.” FINLEY: *i. m.* (1985), 266.

⁷¹ Az előbbiben Odüsszeusz nagy szónoklatából – amellyel a hazatérni kívánó akhájokat próbálja (sikerrel) visszatartani – tudjuk meg, hogy miként határozott előzetesen Zeus a háború kimeneteléről. Az utób-

biban pedig Teiresziász – némi bizonytalanságot is megengedő – XI. énekbeli jóvendőmondása tárja fel a főhősre váró további megpróbáltatások sorát. Lásd *Iliász*, II., 283–332.; *Odüsszeia*, XI., 100. skk.

⁷² *Aeneis*, I, 261. skk.

⁷³ Uo., I, 272–275.

⁷⁴ Uo., VI., 756. skk.; VIII., 626. skk.

⁷⁵ A modern történetfilozófiák legtöbbször más magyarázatokkal helyettesítették az isteni predeterminációt, például a kulturális evolúcióval (Hayek), a modern természettudományban kibontakozó ész (Comte), a közszabadságban önmagára találó szellem (Hegel) vagy éppen a technika (Marx) inherens logikájával, ezek a megoldások azonban még ismeretlenek voltak az ókorban.

és jövő világos elválasztására, valamint a három dimenzió eseményeinek logikai kapcsolatokkal való összefűzésére.⁷⁶

A mű előzménye (múltja) a trójai háború, amelynek végén Aeneas és népe menekülni kényszerül. Ennek egyes következményeként bontakozik ki a hős bolyongása, hajótörése s végül a latiumi honfoglalás. (Ez, az eposzban részletekbe menően elbeszélte eseménysor alkotja a mű jelen idejét.) S mindeközben arról is értesülünk, hogy mi fog történni a jövőben, előtekintve egészen a dicsőséges Augustus császárig és az általa visszahozott aranykorig,⁷⁷ vagyis a szerző jelen idejéig. (Ezzel a megoldással a jövőre vonatkozó predikció lehető legteljesebb bizonyítását kapja az olvasó: a saját szemével láthatja, hogy a jóslat betűről betűre teljesült.)

Ráadásul nem csupán Jupiter akarata köti össze és teszi egyetlen egészé a három idődimenziót, hanem konkrét ok-okozati kapcsolatok is. Vergilius ismételt felhívja a figyelmünket arra, hogy a későbbi a korábbiól következik. A pun háborúk ősoke a Didó halálához vezető sértés.⁷⁸ Julius Ceasar neve Aeneas fiának nevéből származik (hordozója pedig a honfoglaló hőstől).⁷⁹ A latinok népneve a trójaiakkal végül békét kötő és velük összeolvadó őslakók nevét őrizte meg.⁸⁰

Bár kevésbé nyomatékosan és részletezőn, de megtaláljuk az eposz által elbeszélte időfragmentum diakrón kiterjesztését is. Vergilius ugyanis nem csupán Róma történetét beszéli el, hanem ezáltal az egész korabeli ökömenét is, amelyet a latinok – beteljesítve világtörténelmi küldetésüket – végül meghódítanak, s egyetlen birodalommá építenek össze. „...a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj, / el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass, / és kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!” – mondja Anchises, az alvilágból előtekintve a dicsőséges jövőre.⁸¹

*

Most már akár össze is vethetnénk Homérosz, Vergilius és Marcus Aurelius időfelfogását, de előbb hadd árnyaljam még egy kicsit tovább az *Aeneis*ből kibontakozó időképet.

Hegel ezerkilencszáz évvel később lényegében ugyanazzal az eljárással konstruálta meg a világtörténelem fogalmát, mint amellyel – talán Polübiosz történelemszemléletéből merítve⁸² – Vergilius egyetemessé emelte Róma történelmét.

A világ történelmének elbeszéléséhez nem kell taxatív felsorolni a földgolyó valamennyi eldugott szegletének eseményeit – mondja Polübiosz és Hegel –, elegendő, ha azokra a helyszínekre koncentrálunk, ahol a valóban történelmet formáló események zajlanak (Hegel kifejezésével: ahol a világszellem éppen időzik).⁸³ És alighanem Anchises imént idézett szavai mögött is ugyanez a gondolat húzódik meg: a világszellem hordozója az ökömenét végül egyetlen birodalomba integráló Róma, ergo Róma történelmében benne van az egész világ történelme. (Megjegyzem, ennél sokkal tovább ma sem tudunk lépni, legfeljebb annyit tehetünk, hogy több, egymás mellett létező és egymásra kölcsönösen ható „világszellemet” tétélezünk, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt Samuel Huntington tette nagy hatású könyvében.⁸⁴)

A történelem menetét predetermináló sors legfontosabb állomásai az *Aeneis*ben láthatóan elkerülhetetlenek és módosíthatatlanok, az állomások közötti út nyomvonalában azonban csak menet közben alakul ki. Hogy pontosan merre fog végül kanyarogni, abban szerepe lehet a Jupiternek alávett istenek eltérő akaratának. (Juno például – Aeneas kárára – ismételt beavatkozik az események menetébe,⁸⁵ bár tisztában van vele, hogy férje akarata megváltoztathatatlan.⁸⁶) Vagy a sorssal szembe szegülni próbál ember cselekedeteknek. (A trójai asszonyok egy ízben felgyújtják a hajókat,⁸⁷ mert azt hiszik, hogy ezzel véget vethetnek a hosszú vándorlásnak. Turnus harca egy kicsit lelassítja a trójaiak itáliai megtelepedését stb.) Valamint a szereplők által elkövetett, és bűnhődést kiváltó bűnöknek is. (Aeneas társai lekaszabolják a hárpiaikat, és ezért mindnyájuknak bűnhődniük kell. Ám a büntetés nem terjedhet odáig, hogy keresztülhúzza Jupiter akaratát.⁸⁸)

Az eposz szereplői jól elkülöníthetően két csoportra oszlanak. A többség csupán csak mellékszereplője az

⁷⁶ Erről és az eposz számos más karakterizikuráról is tanulságos elemzés található Falus Róbert antik eszméletörténetéről írt átfogó összefoglalásában. FALUS Róbert: *Az antik világ irodalmi*. Bp., Gondolat, 1980, 482–492.

⁷⁷ *Aeneis*, VI, 793–794.; VIII., 678. skk.

⁷⁸ Uo., IV, 622–627.

⁷⁹ Uo., I, 267. skk.

⁸⁰ Uo., XII, 819–828.

⁸¹ Uo., VI, 851–853.

⁸² Vö. POLÜBIOSZ: *Történelmi könyvei*. Ford. MURAKÖZY Gyula et al., Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2002, I, 3–4.

⁸³ Uo.; HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai, 1979, 133. skk.

⁸⁴ HUNTINGTON, Samuel Phillips: *A civilizációk összecsapása és a világtörténelem átalakulása*. Ford. PUSZTA Dóra et al., Bp., Európa, Bp., 2004

⁸⁵ Lásd például *Aeneis*, I, 64–69.; IV, 90. skk.; V, 618. skk.; X, 611. skk.

⁸⁶ Egy ízben ezt világosan közli is: „Mert hát jó, a latin földről nincs módodom elüzni [Aeneas] / S végzete biztos [...] / Ám halogatni s e nagy szándékot húzni szabadjon.” Uo., V, 313–316.

⁸⁷ Uo., V, 604. skk.

⁸⁸ „Nemde Itália országát igyekeztek elérni? – / Jó, italus kikötőkbe, a szél szárnyán, el is értek; / Ámde e jogtalan öldökléseketért falat addig / Ott nem emelhettek, míg éhségtekben az szalt / Meg nem rágjátok s fel nem faljátok ebédre” – jelenti be Celaenó a hárpiaik jósnője. Uo., III, 252–256.

előre megírt „isteni színjátéknak”, és nincs tudomásuk arról, hogy mire is megy itt ki valójában a játék. (Ha az asszonyok tudnák, hogy mindenképpen tovább kell menniük, akkor bizonyára nem gyűjtanák fel a hajókat. Ha Didó tudná, hogy Aeneas nem maradhat nála, akkor talán nem taglóznák le teljesen a történetek.⁸⁹ Ha Turnus tudná, hogy egészen biztosan Aeneas lesz a győztes, nem kezdene harcba.⁹⁰)

Velük szemben Latinus és (legfőképpen) Aeneas az isteni terv végrehajtására kiválasztottak. Aeneasnak minden cselekedete a küldetése végrehajtására irányul,⁹¹ Latinus pedig szem előtt tartva a jóslatot és sutba dobva a józan ész, azonnal az ismeretlen Aeneas mellé áll, és – megmászva Turnusnak tett korábbi ígértét – a lányát is rögtön neki ígéri.⁹²

Az utóbbiak – Hegel kifejezésével élve –, azok a „világtörténelmi személyek”, akikre más erkölcs vonatkozik, mint az átlagemberekre.⁹³ Aeneasnak voltaképpen nem volna szabad Didótól elszöknie, és ezt ő is pontosan tudja, de az isteni küldetése fontosabb, mint az asszonnyal szembeni kötelessége.⁹⁴ Sőt, azzal is tisztában van, hogy ők voltaképpen betolakodók Latiumban, ám Jupiter rendelése ez esetben is fontosabb, mint a hétköznapi erkölcs vonatkozó imperatívusza.⁹⁵

*

Az elmondottak után megkerülhetetlen a kérdés: hiányzik-e valami ahhoz, hogy az *Aeneis*ből kibontakozó történelemszemléletet a modern történetfilozófiákkal egy sorba állítható, lineáris koncepciónak tekinthessük? Vergilius eposza megáll a költő jelen idejénél, és nem rendelkezik olyan eszkatologikus perspektívával, mint a Krisztus második eljövételét előrevetítő keresztény történetfilozófiák – szólhat az első ellenvetés. Ez valóban így van, ám arról

se feledkezzünk meg, hogy Hegel koncepciója is a jelenbe (mármint Hegel korának jelenébe) torkollik,⁹⁶ és ennek ellenére ezt tartjuk a legkarakterisztikusabb lineáris történetfilozófiának.

Vergilius úgy tekint a saját korára mint a második aranykorra,⁹⁷ azaz mint az első ismétlésére;⁹⁸ ez pedig határozottan a ciklikus gondolkodásra utal – hangozhat a második ellenvetés, és ezt sem lehet vitatni. Azt viszont érdemes megemlíteni, hogy olykor a modern történetfilozófiákban is ott kísért az ismétlés gondolata.⁹⁹ Engels és Marx kommunizmusideájának például tagadhatatlanul köze van a történelem előszobájaként tétélezett őskommunizmushoz,¹⁰⁰ és ezért nem túlzás azt állítani, hogy az utóbbi magasabb szinten ismétli meg az előbit.

Nem ismerek egyetlen olyan érvt sem, amely megakadályozhatná, hogy az *Aeneis* lineáris történetfilozófiaként olvassuk, ám ebből nem következik, hogy többé már nem értelmezhetjük valamilyen ciklikus időkonceptió keretében is. Az utóbbihoz mindössze arra van szükség, hogy ne egyetlenegyszer lejátszódó, irreverzibilis eseményekből összetevődő történetként tekintsünk rá, hanem egy olyan ciklus részeként, amely egyszerre ismétél és ismétlődik.

Az pedig, hogy maga Vergilius mit gondolt, már egy újabb – alighanem csupán hosszas elemzéssel megválaszolható – kérdés.

Néhány következtetés

Az *Elmélkedések* áttekintése után két kérdést tettem fel és hagytam megválaszolatlanul. Kezdjük most a másodikkal: képes-e az individuum fogalma és vele szorosan korreláló halál-felfogás önmagában létrehozni a lineáris időkonceptiót? Talán a homéroszi eposzok hevenyészett elemzése is elegendő ahhoz, hogy erre nemmel válaszoljunk. Azt

⁸⁹ Uo., IV., 305. skk.

⁹⁰ A trójaiak honfoglalásának jóslatáról neki is tudomása van, ám azzal nincsen tisztában, hogy olyan isteni tervvel áll szemben, amelynek mindenképpen meg kell valósulnia. Lásd Uo., IX., 132–138.

⁹¹ Uo., I., 204–207.; II., 693–694.; II., 775–783.; III., 5.; IV., 273. skk.; V., 722–737.

⁹² Uo., VII., 255.

⁹³ „Egy nagy alak a maga haladásában széttapos nem egy ártatlan virágot, szükségképp elpusztít egyet-mást a maga útján.” HEGEL: *i. m.* (1979), 77.

⁹⁴ „Jaj, te szegény Didó, hát mégis igaz, hogy a törrel / Megcselekedted a legvégsőt s a halálba zuhantál? / Rajtam szárad-e veszted, mondd? Mert esküszöm égre / S égi lakókra, ha itt tehető ugyan eskü ezekre: / Partjaid otthagynom nem volt kedvemre, királynő. / Engem az isteni végzet üzött el, amely ma is, árnyak / Vad, tövises táján, e világtalan éji vidéken, / Szörnyü erővel kerget még.” Aeneas az alvilágban mondja ezeket Didó szellemének. *Aeneis*, VI., 456–463.

⁹⁵ „Én, ha a sors nem e helyre vezet laknom, se jöttem / Volna, se hadra e néppel nem szállok” – közli a címszereplő a latin küldöttség-

gel, amelynek tagjai a halottaikat kérik, hogy aztán eltemethessék őket. Uo., XI., 112–113.

⁹⁶ HEGEL: *i. m.* (1979), 202. skk.

⁹⁷ *Aeneis*, VI., 793.

⁹⁸ Uo., VIII., 324.

⁹⁹ S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy – amint ezt Ibn Khaldún és az értelmezője, Simon Róbert bebizonyította – lehetséges történetfilozófiát alkotni a ciklikus időfelfogást előföltételezve is. SIMON Róbert: *Kelet és Nyugat: a ciklikus és a lineáris történelmi reflexió elágazásai; Az ógörög és az arab út egybevetése* = Uő: *Orientalista Kelet-Közép-Európában. Válogatott tanulmányok*. Szombathely, Savaria University Press, 1996, Uő: *A történelemtudomány felfedezése: Ibn Khaldún és az Al-Muqaddima* = Ibn Khaldún: *Bevezetés a történelembé*. Szerk., ford. SIMON Róbert, Bp., Osiris, 1995

¹⁰⁰ Lásd ENGELS, Friedrich: *Barbárság és civilizáció* = Uő: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. [ford. nélkül], Bp., Kossuth, 1975, 218. skk., 240., 247. Vö. SZENTES Tamás: *Marx politikai gazdaságtana. Avagy marxista volt-e maga Marx?* = *Köz-gazdaság*, 2018, 2. sz., 67.

ugyan továbbra is fenntarthatjuk, hogy az individualitás és az individuumok megsemmisüléseként fölfogott halál fogalmi az idő lineáris felfogása felé terelik a gondolkodást, ám önmagukban még nem elégségesek annak kialakításához. A lineáris idő koncepciójának megszilárdulásához alighanem arra is szükség van, hogy az irreverzibilitás tudata által egyenes vonallá formálódó időt megfelelő tartalom töltsse ki. És történelmi ténynek vehető, hogy a formához adekvát tartalmat végül a kereszténység – Augustinus és Orosius – szolgáltatta.¹⁰¹

Vergilius eposzának futó szemrevételezése azonban – amellet, hogy láthatóvá tette, miként épülhet rá a formára a tartalom – felhívta a figyelmet arra, hogy éppenséggel a nem keresztény gondolkodás is kikovácsolhatta és evidenciává tehette volna az egyenes vonalú időfelfogást.

Számottevő segítséget kaptunk Homérosz és Vergilius műveitől az első kérdés megválaszolásához is: eljutott-e Marcus Aurelius az idő linearitásának koncepciójához? Az összevetés azt mutatta, hogy az *Elmélkedések* valahol a homéroszi eposzok és Vergilius felfogása között helyezkedik el. Marcus már nemcsak egyenes vonalú időfragmentumokat tapasztal, hanem – föltehetően az individualitás és (főleg) a halál fogalmaival való számvetés eredményeképpen – olykor az idő teljessége is lineáris-irreverzibilis folyamatként sejlik föl előtte. Az egymást követő események között azonban nem lát (nem is keres) összefüggéseket, s ezért ennek a körvonalazódó egyenes vonalú mozgásnak nincs meghatározható iránya.¹⁰² Ellentétben az *Aeneisszel*, amelyben az idő ok-okozati kapcsolatok láncolatát hordozza, és ezeken keresztül valahonnan (Trója pusztulásától, illetve a saturnusi aranykortól¹⁰³) valahová (az augustusi aranykorhoz) vezető folyamatként mutatkozik meg.

*

Végezetül megkísérlem az eposzok tanulságaival együtt összegezni a Marcus Aureliusról korábban elmondottakat. A bemutatott értelmezés a személyiség, a halál és az idő egymásnak ellentmondó jelentéseiből szőtt két fogalmi háló összegabalyodásaként látta az *Elmélkedéseket*. (Ne feledjük, éppen az eszmetörténet egyik nagy átalakulása zajlott ekkor: az idő ciklikus elképzelése még tartotta magát, de a kereszténység már egy gyökeresen új időpercepcióra tanította az embereket.)

Marcus – a megismételhetetlen individuum fogalmától (amelyet alighanem készen kapott a római magaskultúrától) eljutott a visszavonhatatlan halál végletes tragikumának érzéséhez és az idő irreverzibilis folyamatként való felfogásához. Ugyanakkor azt is pontosan látta és érezte, hogy az így kibontakozó életfelfogás – következetesen végiggondolva és a lehetséges élethazugságoktól tartózkodva – elviselhetetlen. S éppen ezért megkísérelte magát és az olvasóit egyfajta intellektuális (ön)szuggesztívóval kigyógyítani az ártalmas meggyőződések befolyása alól. Az egyént ugyan individuumnak látta, de feljegyzéseiben újra és újra elmagyarázta, hogy közösségi életre vagyunk rendelve, s nem vagyunk többek, mint a kozmosz részei. A halál tragikus vízióját szertefoszlátandó, számtalanszor elismételte, hogy az elmúlás a világ legtermészetesebb dolga, s már-már kellemesnek mondható esemény.

Az idő értelemvesztésével és a körvonalazódó lineáris idővel küzdve pedig igyekezett kitartani a régi – valaha vigaszt nyújtó –, ciklikus elgondolás mellett.

Hogy Marcus Aureliusnak sikerült-e ez a mutatvány – nem tudhatjuk. Az azonban biztosnak látszik, hogy mi már a legnagyobb erőfeszítéseket megtéve sem tudjuk követni a császárok legbölcsebbikét.

¹⁰¹ Lásd LÖWITZ, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténelem*. A történelem-filozófia teológiai gyökerei. Szerk. MIKLÓS Tamás, ford. BOROS Gábor et al., Bp., Atlantisz, 1996, IX., X. fejezet; QUISPÉL, Gilles: *Time and History in Patristic Christianity = Man and Time*. i. m. (1957) S ugyanezt a gondolatot megtaláljuk Helmuth Plessner írásában is: az individualitás és az ezzel korreláló halál-felfogás több civilizációban is fölbukkan, de a lineáris idő felé való végső lökést csak a keresztény nézőszög volt képes megadni – írja. PLESSNER: i. m. (1957), 237.

¹⁰² Bár – az eposzok szerzőihez hasonlóan – ő is hisz valamilyen preterminációban: „Minden, ami történik veled, kezdettől fogva elrendeltetett a mindenség részéről, így szötte a sors” – írja, ám ennél tovább már nem lép. *Elmélkedések*, IV., 26. 4.

¹⁰³ *Aeneis*, VIII., 324.